

*Н. В. Можайкіна,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки,
Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4433-6879>
І. А. Островський,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки,
Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7444-2560>*

DOI: 10.32702/2306-6814.2024.4.62

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: МІЖНАРОДНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

*N. Mozhaikina,
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economic theory
and international Economics, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv
I. Ostrovskiy,
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economic theory
and international Economics, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv*

SHADOW ECONOMY: INTERNATIONAL PECULIARITIES OF FORMATION,
PROBLEMS AND WAYS OF THEIR SOLUTION

У статті досліджено класифікацію основних форм і видів тіньової економіки та корупції, як однієї з форм її реалізації. Системно представлено погляди науковців щодо групування форм і видів тіньової економіки, що створює теоретичну основу для подальшого аналізу та застосування профілактичних заходів вже на ранніх стадіях її формування.

Доведено, що виділення класифікаційних ознак дає змогу найбільш повно уявити сутність і зміст тіньової економіки як явища, що існує в усіх країнах. Зарубіжний досвід боротьби з тіньовою економікою визначає пріоритетні напрями та інструменти її скорочення. Визначено основні проблеми, які виникають на шляху боротьби за його зменшення в економіці країни. Виокремлено основні напрями формування державної політики щодо застосування комплексу економічних, соціальних і законодавчих заходів, що дадуть поштовх для забезпечення економічного розвитку, а це в свою чергу знизить розвиток тіньової економіки.

The article examines the classification of the main forms and types of the shadow economy and corruption as one of the forms of its implementation. The article systematically presents the views of scholars on the grouping of forms and types of the shadow economy, which creates a theoretical basis for further analysis and application of preventive measures at the early stages of its formation. The structure and scale of the shadow economy are directly dependent on the country's economic policy, and the growth of this sector, despite temporary benefits, causes significant damage to the economic security of the state.

It is impossible to completely eliminate the shadow economy. It is part of the market economy for objective reasons. The costs of complying with the rules of the official economy often exceed the benefits of conducting shadow activities, which contributes to the transition of economic entities to the shadow sector. The shadow economy, in addition to its negative features, has positive ones: it contributes to GDP growth in the process of transferring shadow income to official demand, stimulating the supply of the official sector of the economy; provides employment for part of the population; increases the level of welfare of citizens; reduces average costs and prevents bankruptcy. The shadow economy is a complex system structured by type of activity, with elements inherent in different sectors and areas of the market economy. Covering all stages of the production process, it has the property of self-reproduction and multiplication.

The identification of classification features allows us to fully understand the essence and content of the shadow economy as a phenomenon that exists in all countries. The foreign experience of combating the shadow economy determines the priority areas and tools for its reduction. The main problems that arise in the struggle to reduce it in the country's economy are identified. The main directions of formation of the state policy on the application of a set of economic, social and legislative measures that will give impetus to economic development are highlighted. This will reduce the risks of shadow economy development.

Ключові слова: тіньова економіка, типологія, види корупції, регіональні особливості, показники, системні фактори та інструменти запобігання, економічна безпека, державна політика.

Key words: shadow economy, typology, types of corruption, regional peculiarities, indicators, systemic factors and prevention tools, economic security, public policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Навіть в умовах воєнного стану тіньова економіка залишається однією з найбільших перешкод для розвитку України та інтеграції в європейське співтовариство. Вона постає як реальна загроза безпеці країни та виникає внаслідок невідповідності шляхів розвитку державної економіки та не відповідає реальним економічним інтересам населення. Обсяги та складові тіньової економіки як правило знаходяться у прямій залежності від економічної політики країни, а збільшення даного сектору завдає значної шкоди економічному розвитку держави.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідження тіньової економіки почали проводити в 30-х роках ХХ ст., але тільки в 70-х роках вони набули широкого поширення. У цей час американським економістом П. Гутманом було проведено фундаментальні дослідження, під час яких тіньову економіку було розглянуто як особливий вид підприємницької діяльності [1, с. 26].

Більшість дослідників з проблеми тіньової економіки розглядають її як одну з основних загроз економічній безпеці. Питанням дослідження тіньової економічної діяльності в Україні присвятили праці багато вітчизняних вчених, а саме: О. Береза, О. Корецький, Н. Краус, В. Нонік, К. Хом'як [2—6] та інші. Але ряд питань щодо впливу окремих факторів на масштаби тіньової економіки, напрями та методи боротьби в Україні потребують подальших досліджень.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Для економічного розвитку країни органам влади необхідно максимально скорочувати частку тіньової економіки. У зв'язку з цим розкриття сутності тіньової економіки становить не тільки теоретичний, а й практичний інтерес, оскільки даний сектор економіки впливає на перебіг більшості легальних економічних процесів: формування та розподілу доходів, інвестування, економічного зростання, міжнародної торгівлі та ін.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У сучасному світі проблема тіньової економіки є досить поширеною. Вона виникла зовсім не останнім часом. Історичні факти свідчать про те, що коріння тіньової економіки сягає глибоко в минуле. Ця проблема, безумовно, була актуальною на той час, актуальна вона й у наші дні, оскільки часто зустрічається у житті сучасних країн, які приділяють досить значну увагу боротьбі з нею. А в міру розвитку економічної безпеки держав ця проблема набуває ще більшого значення.

Економісти появу неформальної економіки пов'язують з виникненням товарного виробництва, оскільки натуральне господарство немає характеру прихованого від державного чи іншого контролю, оскільки державі немає сенсу його контролювати. І тому неформальна економічна діяльність відбиває загальні закономірності історичної еволюції соціально-економічних систем. Вона характерна як для індустріальної, так і для постіндустріальної епохи.

Зараз у загальносвітовому масштабі питома вага "тіньової економіки" оцінюється в 5—10% від валового внутрішнього продукту, граничний пороговий показ-

ник становить 40—50%. На цьому етапі вплив "тіньових" параметрів на економічне життя стає настільки відчутним, що протиріччя між формальним та неформальним укладами перетворюється з другорядного на першорядне соціально-економічне протиріччя, що підриває економічну безпеку країни" [4, с. 21].

Тіньова економіка негативно впливає на економіку держави та регіонів, вилучаючи з легального виробництва значну частину факторів виробництва, знижуючи ефективність економіки та перешкоджаючи розширеному відтворенню та соціально-економічному розвитку. Все ж таки, розглядаючи тіньову економіку як загрозу економічній безпеці, більшість дослідників не беруть до уваги суттєвий момент. Він полягає в тому, що і джерело загроз економічній безпеці, а також фактори зростання та розвитку тіньової економіки мають одні й ті самі передумови.

Тіньова економіка поєднує в собі поняття будь-яких нелегальних економічних відносин у сфері виробництва, споживання, послуг, а також приховування доходів цієї діяльності від оподаткування та операції з "чорною" готівкою. Під нею мають на увазі приховування економічної діяльності суб'єкта господарювання, будь-якої господарської діяльності, яка офіційно не зареєстрована спеціальними уповноваженими органами. Тіньова економіка включає ті види діяльності, які мають негативний, деструктивний, дефективний характер, які завдають шкоди суспільству та його членам. Суспільно-корисний характер діяльності є вихідним критерієм віднесення її різних видів до тіньової чи нетіньової економіки. Визначальними ознаками тіньової економіки є ухилення від офіційної реєстрації угод та підприємств або навмисне перекручування умов їх виконання.

Нині немає загальноприйнятого наукового визначення тіньової економіки. Одні автори використовують широке трактування даного поняття, включаючи до складу тіньового сектора економіки кримінальну її частину, інші — надто вузьку, зводячи тіньову економіку до діяльності маргінальних верств населення з метою задоволення мінімального набору потреб.

Деякі дослідники "тіньової економіки" пропонують виділяти два основні підходи до її вивчення. Автори першого підходу вважають, що коріння тіньової економіки лежить у нерозвиненості ринкових відносин та надмірному податковому пресі, інші розглядають тіньову економіку як злочинний бізнес, з яким необхідно рішуче боротися. Названі підходи недостатньо повно і точно характеризують поняття, що розглядається. Неможливо погодитися з авторами першого підходу, які вважають, що коріння тіньової економіки лежить у нерозвиненості ринкових відносин, оскільки "віртуальна економіка" існує і в країнах із розвинутою ринковою економікою, а важкий податковий прес не є єдиною причиною виникнення тіньової економіки. Неможливо також беззастережно визнати правоту прихильників другого підходу, які намагаються представити тіньову економіку як "кримінальну нішу" легальної економіки та закликають на цій основі вести рішучу боротьбу з тіньовою економікою у всіх її проявах.

Крім того, існують численні та різноманітні види економічної діяльності, які не знаходять відображення в офіційній статистиці або взагалі не документуються.

Ці явища називають по-різному: "підпільна економіка" (under-ground economy), "неформальна економіка" (informal economy), "друга економіка" (second economy), "тіньова економіка" (shadow economy) і ін. Остання з перерахованих назв стала у вітчизняній літературі загальноприйнятим та найбільш загальним визначенням цього явища" [4, с. 35].

Найчастіше для типологізації різновидів тіньової діяльності береться три критерії: їхній зв'язок з "білою" економікою, а також суб'єкти та об'єкти економічної діяльності. З цієї точки зору можна виділити три сектори тіньової економіки:

- "друга" ("білокомірцева");
- "сіра" ("неформальна");
- "чорна" ("підпільна").

Найбільш тісно з "білою" економікою пов'язана тіньова діяльність самого легального бізнесу. "Друга" тіньова економіка — це неофіційна (прихована, нефіксована) економічна діяльність працівників "білої" економіки, що безпосередньо пов'язана з їх офіційною професійною діяльністю. Вона не виробляє (з погляду суспільства загалом) жодних нових товарів та послуг, веде до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу. У рамках "другої" тіньової економіки виділяють п'ять основних видів економічної злочинності:

- 1) порушення правил конкуренції — комерційні хабарі, порушення антимонопольного законодавства, промислове шпигунство;
- 2) порушення прав споживачів — хибна реклама, випуск недоброякісних товарів;
- 3) порушення прав найманих працівників — порушення трудових контрактів, норм техніки безпеки;
- 4) порушення прав кредиторів — зловживання позиковим капіталом;
- 5) порушення прав держави — приховування доходів від податків.

Багато з цих порушень настільки звичайні, що перестають сприйматися як відхилення від норми.

Важливими різновидами "другої" тіньової економіки є корупція та ухилення від податків. Корупція — це використання службового становища в особистих цілях. Найчастіше під корупцією мають на увазі отримання хабарів, незаконних грошових доходів державними бюрократами, які одержують їх від громадян заради особистого збагачення. Корупція є зворотним боком діяльності будь-якої централізованої держави, яка претендує на широкий облік та контроль.

Організація Об'єднаних націй розглядає корупцію як "складне соціальне, культурне та економічне явище, що стосується всіх країн [7]", не даючи при цьому більш детального пояснення терміну. Наочно, що навіть текст Конвенції ООН проти корупції (UNCAC) не містить визначення того, з чим покликані боротися країни-учасниці. Втім, це пояснюється тим, що феномен корупції надто складний і багатогранний, щоб можна було дати всеосяжне та водночас достатнє докладне визначення.

Більш повне та вірне уявлення про корупцію можна отримати, якщо класифікувати всі корупційні явища за різними критеріями [5].

— Перший критерій — вид діяльності корупціонера: державний посадовець, менеджер, політичний діяч (рис. 1).

— Другий критерій — форми корупційних відносин:

— хабарництво, підкуп, одержання незаконних доходів (вимагання, "відкати");

— крадіжка та приватизація державних ресурсів та коштів;

— незаконне присвоєння (підробка, фальсифікація, розкрадання; привласнення грошей, майна обманним шляхом), зловживання при використанні державних фондів, розтрата;

— кумівство, фаворитизм (призначення на пости та посади родичів та друзів);

— просування особистих інтересів, змова (надання преференцій окремим особам, конфлікт інтересів);

— прийняття подарунків для прискорення вирішення проблем;

— захист і заступництво ("кришування", лжесвідчення);

— зловживання владою (залякування чи тортури);

— маніпуляції регулюванням (фальсифікація виборів, прийняття рішень на користь однієї групи чи людини);

— електоральні порушення (купівля голосів, підтасовування результатів виборів);

— пошук ренти — здріство (держслужбовці протизаконно встановлюють плату послуги чи штучно створюють дефіцит);

— патронаж (політики надають матеріальні послуги в обмін на підтримку громадян);

— незаконні внески у виборні кампанії (передача подарунків для надання впливу на зміст політики, що проводиться).

— Третій критерій — наскільки часто виникають корупційні явища (рис. 2).

У сучасній економічній науці прийнято відзначати економічні, інституційні та соціально-культурні причини корупції. Економічні причини корупції пояснюються низькими заробітними платами державних службовців, а також їхніми високими повноваженнями, що дає можливість впливати на діяльність фірм та громадян. Інституційними причинами корупції є високий рівень закритості в роботі державних відомств, складна система звітності, слабка кадрова політика держави.

Соціокультурними причинами корупції є деморалізація суспільства і відсутність обізнаності та організації громадян. Ухилення від податків — це форма мінімізації податкових зобов'язань, коли юридична чи фізична особа у вигляді активних дій виводить себе з категорії того чи іншого платника податків і, отже, не сплачує податок.

Ухилення від сплати податків стало нормою поведінки багатьох суб'єктів господа-

Рис. 1. Типологія корупційних відносин за видом діяльності корупціонера

рування. В результаті порушуються правила чесної конкуренції, відбувається отримання користі особами, що ухиляються від сплати податків, зростає корупція, дуже часто капітали, що отримані таким чином, йдуть за кордон. Ухиленню від податків сприяють недовіки у законодавстві, безкарність його порушення та слабкість контролю.

Залежно від законності дій підприємств та громадян, способи обходу податків можна поділити на дві групи: правомірні та неправомірні. До правомірних дій належать стратегії офіційного звільнення від податкових платежів. До неправомірних — нелегальна діяльність та приховування легальної діяльності. Якщо "друга" тіньова економіка нерозривно пов'язана з "білою" економікою, паразитує, використовуючи її, то "сіра" тіньова економіка функціонує автономніше. "Сіра" тіньова економіка — це дозволена законом, але не реєстрована економічна діяльність із виробництва та реалізації звичайних товарів та послуг. У цьому секторі тіньової економіки виробляються переважно звичайні товари та послуги, але виробники ухиляються від офіційного обліку, не бажаючи нести витрат з отримання ліцензії, сплати податків тощо.

"Сіра" тіньова економіка за своєю природою має ринковий та конкурентний характер. Дрібні виробники, які ховаються від нагляду контролюючих організацій, можуть орієнтуватися лише на платоспроможний попит таких самих відокремлених друг від друга покупців. "Неформальне" виробництво використовує переважно не капітальні, а трудові ресурси. Рівень доходів дещо нижчий, ніж у формальному секторі.

Тіньовий бізнес є дуже різноманітним і різноманітним явищем, що проникає у всі сфери життєдіяльності су-

Рис. 2. Типологія корупційних відносин за ступенем поширеності

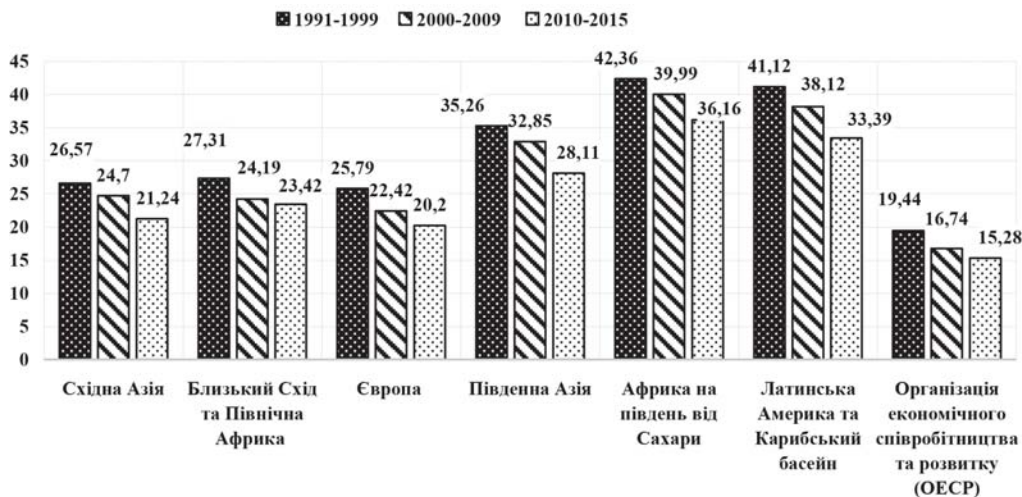

Рис. 3. Тіньова економіка по регіонах світу у середньому, % від ВВП

Джерело: сформовано на основі [10].

пільства. Від масштабу незаконної підприємницької діяльності, її структури та організації залежать методи боротьби з цим економічним феноменом. Крім цього, тіньовий бізнес практично в кожній країні або окремо взятому регіоні має свою національну та культурну специфіку, ареали переважного поширення та ступінь залучення до нього населення. З урахуванням національного менталітету, особливостей місцевих звичаїв та норм законодавства формуються способи боротьби з тіньовим бізнесом, визначається відповідний інструментарій та пріоритетні напрямки діяльності.

Важливою стороною під час розгляду сутності проблеми є причини формування тіньової економіки. Деякі дослідники дають на це питання дуже лаконічну і до теплу відповідь. А. В. Волошина нагадує про дві моделі корупції.

1. "Формула корупції" Р. Клітгаарда:

$$K = M + D - B,$$

де K — корупція, M — влада монополій, D — довільність рішень, B — відповідальність.

2. Інша, функціональна модель корупції виглядає так:

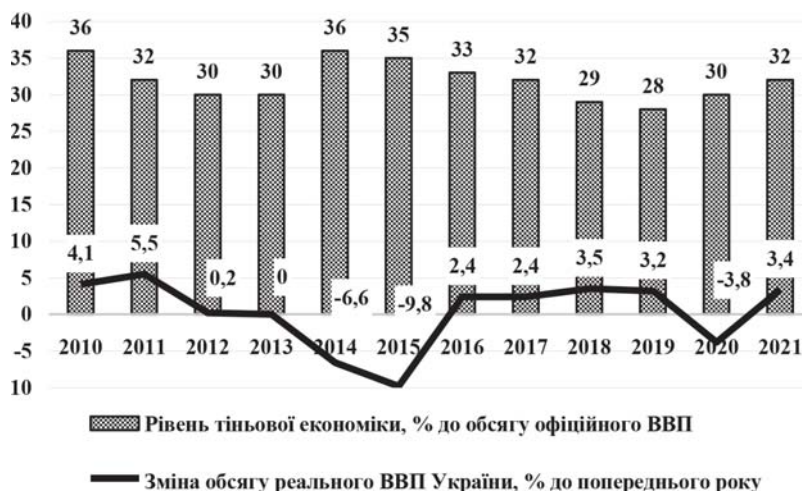

Рис. 4. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (% від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП (% до попереднього року)

Джерело: [13].

Корупція_{it} = $f(\text{Економічний добробут}_{it}, \text{Демократія}_{it}, \text{Судова система}_{it}, \text{Характеристика держави}_{it}, \text{Історія}_{it}, \text{Географія}_{it})$
де i — країна, t — рік [8, с. 2].

Іншими словами, корупція визначається ступенем монопольної влади та права приймати довільні рішення, якими наділені державні чиновники, а також мірою їхньої відповідальності за свої дії. По-перше, чим вище рівень еконо-

мічного добробуту (ВВП на душу населення), тим менше схильні чиновники вдаватися до незаконного отримання прибутку, тим суворішими є антикорупційні заходи, і тим сильніше громадянське суспільство. По-друге, чим більш розвинена демократія, тим більше ризик для чиновника втратити своє місце і тим більше можливостей для антикорупційних органів. По-третє, розвиток судової системи також перешкоджає розширенню корупційних процесів. По-четверте, чим більша і складніша бюрократія, тим більше можливості для корупції. Централізація держави відіграє важливу роль: у більшості високоцентралізованих держав корупція досягала неймовірних масштабів. З іншого боку, не всі експерти схильні розглядати децентралізацію як гарантію низького рівня корупції.

По-п'яте, необхідно розглядати і історичні фактори та особливості формування країни. Наприклад, у "старих" державах корупційні механізми налагоджені багаторічною практикою і є переважно соціокультурним феноменом — як, наприклад, в Італії. З іншого боку, у "молодих державах" широкомасштабна приватизація та нерозвиненість державних механізмів надали майже безмежні можливості для корупції.

Важливим є також роль географічних чинників (у поєднанні із чинником централізації влади). Розміри країни неминуче спричиняють труднощі в управлінні на місцях. Крім того, державний контроль над природними ресурсами [9, с. 399] (які теж зараховуються до географічних факторів) відкриває для чиновників один з найбільш прибуткових напрямів корупційної діяльності.

Тіньова економіка присутня в економічних системах усіх типів, але по-різному. У доповіді "Тіньові економіки у всьому світі: чому ми навчалися за останні 20 років?", опублікованій МВФ у 2018 р., проведено дослідження тіньової економіки у 158 країн по регіонах світу. Результати цього дослідження надано на рис. 3.

Як можна побачити, країни ОЕСР (Організації економічного співробітництва

та розвитку) мають найнижчі значення — менше 20% від ВВП, а країни Африки та країни Латинської Америки — найвищі значення — понад 36%. У всіх групах країн простежується значне зниження обсягу тіньової економіки. Середнє зниження з 1991 по 2015 р. становило 5,3% ВВП [8].

За оцінками міжнародної організації "Financial Action Task Force on Money Laundering", тіньова економіка в розвинених країнах становила у середньому 20% ВВП, у країнах, що розвиваються — майже 39%, у країнах з перехідною економікою — більше 40%. Тіньові та корупційні доходи завжди прагнуть "відмитися" і набуті легітимного вигляду. Так, у розвинених країнах спостерігалася найнижча питома вага тіньового сектора в економіці, яка склала 20,71% від ВВП у 2013 р. Цей показник помітно відрізняється від показників країн, що розвиваються (39,59% від ВВП) і країн з перехідною економікою (40,09% від ВВП) [11].

Для розвинутих країн характерна найменша частка присутності тіньового сектора в економіці, що підтверджують дослідження експертів АССА (асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів), результати яких відображені в табл. 1. У своїх розрахунках вони спиралася на роботи Ф. Шнайдера та описали тіньову економіку як ринкове виробництво та оплату легальних товарів та послуг, які навмисне ховаються від органів державної влади. Експерти АССА враховували такі фактори, що впливають на рівень тіньової економіки, як податковий тягар, стан національної економіки, простоту роботи у тіньовому секторі.

Слід зазначити, що показники тіньової економіки в розвинених країнах дуже неоднорідні. Так, наприклад, така країна, як Італія (26,5% від ВВП у 2017 р.) має показники значно вищі, ніж в інших розвинених країнах (табл. 2).

Головною умовою низького рівня тіньової економіки в розвинених країнах є політична та соціально-економічна стабільність. У той же час основною причиною розвитку тіньової економіки є надмірне податкове навантаження (у середньому громадяни Західної Європи сплачують податки у розмірі від 40 до 50% від місячного доходу). Крім того, в розвинених країнах сформовано ефективний механізм державної протидії тіньовій економіці, що дозволяє звужити поле тіньової діяльності. Також використання новітніх інформаційних технологій дає можливість державним службам здійснювати контроль за рухом грошових потоків фізичних та юридичних осіб.

Неформальна економіка в різних країнах має свої особливості. Так, в розвинених країнах цей сектор в основному є дрібносерійний та кримінальний. Типовою формою тіньової діяльності для країн, що розвиваються є фальсифікація товарів, і країни, де спостерігається надмірний податковий тиск, займають, як правило, перше місце в тіньовому секторі, сума фактичних обсягів прихована у економічних операціях та прибутках.

Показники рівня тіньової економіки країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою останнім часом знаходяться майже на одному рівні. Однак у 1990-х роках тіньова економіка країн, що розвиваються, становила 39% від ВВП, а в країнах із перехідною економікою — 23% від ВВП, що значно менше, ніж зараз [8, с. 339].

Таблиця 1. Середній рівень тіньової економіки за групами країн, % від ВВП

Групи країн	1999 р.	2003 р.	2006 р.	2009 р.	2013 р.
Розвинуті країни	19,69	20,41	19,21	21,97	20,71
Країни, що розвиваються	36,50	36,27	35,49	39,64	39,59
Країни з перехідною економікою	38,48	38,32	37,91	43,95	40,09
Світ в цілому	33,02	33,01	32,18	36,28	35,45

Джерело: сформовано на основі [12, с. 7—8].

Таблиця 2. Розмір тіньової економіки у розвинених країнах, % від ВВП

Рівень тіньової економіки в % від ВВП	Країна	2011 р.	2017 р.
> 20	Італія	26,24	26,5
10-20	Канада	14,82	14,15
	Ірландія	14,74	13,59
	Австралія	12,82	11,9
	Великобританія	11,82	11,29
<10	Японія	10,22	9,89
	США	8,2	7,69

Джерело: сформовано на основі [12, с. 7—8].

Що стосується тіньової економіки України, то вона знаходилася в довоєнний період у загальному тренді. У 2021 році її рівень становив 32% від офіційного ВВП. Тенденція зростання у 2021 році сформувалась на тлі певної адаптації суб'єктів економічної діяльності і населення до ковідних умов діяльності в умовах появи нових загроз зростання у зв'язку з істотним подорожчанням сировинних товарів і, відповідно, подальшого збільшення виробничих витрат. Негативні процеси тіньової економічної діяльності супроводжувались використанням нових каналів "тінізації", що повною мірою не охоплювалося окремими існуючими методами оцінки рівня тіньової економіки. За даними Міністерства економіки України, найбільша активність тіньових структур була зареєстрована у Києві, Дніпровському і Харківському регіонах.

Слід зазначити, що динаміка та показники рівня тіньового сегменту розраховувалися специфічними методами з урахуванням відмінностей між доходами і витратами населення, динамікою наявного обігу і обсягами виробництва, використанням електроенергії і обсягами виробництва, а також динамікою цін факторів виробництва, готової продукції і рентабельності виробництва.

За методикою експертів Міністерства економіки, метод "споживання населення — роздрібний товарообіг" полягає у виявленні перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом реалізації товарів населенню всіма суб'єктами господарювання. Електричний метод полягає в порівнянні зростання внутрішнього споживання електроенергії зі зростанням ВВП. Є наступне припущення — зростання внутрішнього споживання електроенергії має відповідати зростанню реального ВВП. Якщо внутрішнє споживання електроенергії перевищує зростання ВВП, то вважається, що електроенергія прямує до виробництва в тіньовій економіці. Монетарний метод полягає у визначенні тенденцій співвідношення грошових коштів до банківських вкладів протягом аналізованого періоду. Фінансовий метод полягає у визначенні тенденцій пропорцій між вартістю товарів, робіт і послуг, що використовуються у виробничому процесі, і

НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ІСНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

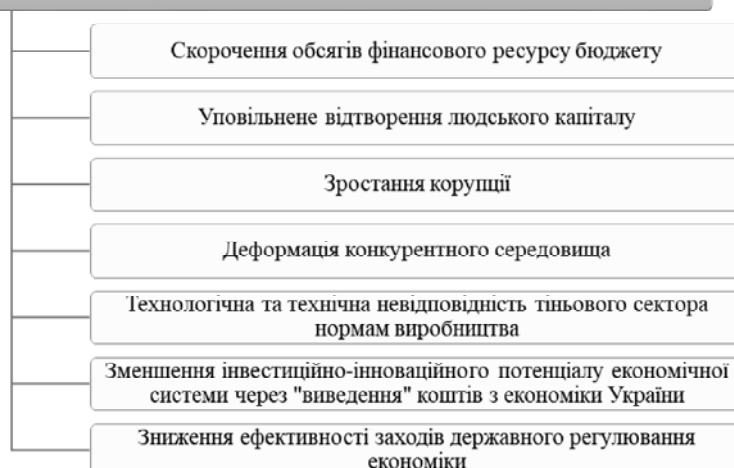

Рис. 5. Негативні наслідки тіньового сектора для економіки країни

Джерело: сформовано на основі [4, с. 16].

валовим доходом підприємств країни в цілому або в певній сфері економічної діяльності [13].

Кожний з методів різноспрямований і характеризує свої напрями. Класичними є два методи, що використовуються багатьма експертами при оцінці тіньової економіки: за електричним методом тіньова економіка України наприкінці 2021 р. дорівнювала 27 % від обсягу офіційного ВВП, за монетарним методом 33 % від обсягу ВВП. Інші два методи, що є результатом напрацювань вітчизняних науковців з огляду на особливості процесів тінізації в Україні, показали зменшення рівня тіньової економіки — за методом "витрати населення — роздрібний товарооборот і послуги" 22 % від обсягу ВВП, метод збитковості підприємств до 23 % від обсягу офіційного ВВП [13].

Тіньова економіка — негативне явище через збитки державного бюджету щодо недоотримання податкових надходжень, тому держава прагне максимального її скорочення. Погоджуючись з Н. Краус [4, с. 16], негативні наслідки від тіньової економіки можна схематично подати на рис. 5.

Однак повністю знищити тіньову економіку неможливо, оскільки вона є частиною ринкового господарства

через об'єктивні причини. По-перше, витрати дотримання правил офіційної економіки найчастіше перевищують вигоди від ведення тіньової діяльності, що сприяє переходу економічних суб'єктів у тіньовий сектор. По-друге, тіньова економіка має як негативні риси (як кримінальна), так й позитивні: сприяє зростанню ВВП у процесі переведення тіньових доходів на офіційний попит, стимулюючи цим пропозицію офіційного сектору економіки; тіньовий ринок праці забезпечує зайнятість частини населення, що знижує фактичний рівень безробіття; тіньові доходи населення підвищують рівень добробуту громадян; тіньова діяльність фірм і підприємств, що призводить до скорочення середніх витрат, сприяє запобіганню їхньому банкрутству. По-третє, тіньова економіка — складно структурована за видами діяльності система, елементи якої притаманні різним секторам та сферам ринкового господарства. Охоплюючи всі стадії виробничого процесу, вона має властивість самовідтворення та мультиплікативності.

Наслідком подвійного впливу тіньової економіки на соціально-економічну сферу є суперечності економічної політики держави щодо боротьби з тіньовою економікою. Основною суперечністю виступає суперечність

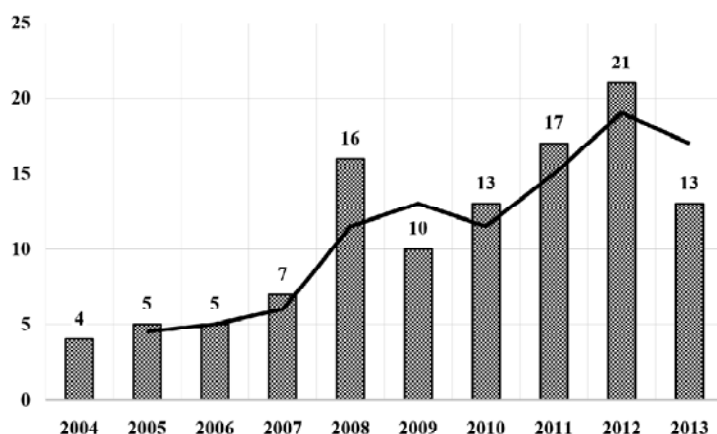

Рис. 6. Виведення валюти з України, млрд дол. США

Джерело: сформовано на основі [14].

між суб'єктом та об'єктом економічної політики. А основними сучасними проблемами тінізації економічних відносин у глобальному вимірі вважаються прихована зайнятість та тіньові фінансові потоки. Однак для створення сприятливих умов, зміцнення інституційного середовища та заохочення населення і бізнес-суб'єктів до поступового розширення діяльності в легальному секторі треба подолати системні фактори, основними з яких є:

- надмірна регламентація економічної діяльності;
- велика частка державного сектору економіки;
- неефективне адміністрування податків;
- проблеми ринку праці;
- низький рівень захисту прав власності;
- недостатній рівень захисту інтелектуальної власності;
- низький рівень ліквідності фондового ринку та захист прав інвесторів;
- недосконалість судової системи в країні;
- рівень загальної злочинності.

Основними інструментами тінізації фінансових потоків є мінімізація податкових зобов'язань, ухилення від сплати податків, виведення коштів за межі країн, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, та порушення бюджетних видатків. Для того щоб знизити частку тіньової економіки в країні, паралельно з відновлювальними заходами потрібно змінити державну політику та управління, знизити рівень корупції. І тому найважливішим для повоєнного відновлення і подальшого економічного зростання, по-перше, є проведення повномасштабної податкової реформи, що включає зниження ставок прямих податків (на доходи і працю) із заміщенням їх податками на нерухомість (на основі оціночної вартості), що зменшить стимули для ухилення від сплати податків. По-друге, детінізація економіки не повинна зводитися лише до посилення державного контролю за малим бізнесом. Третій висновок — країні потрібна комплексна стратегія зниження неформальної економіки. До неї потрібно додати два пріоритетні напрямки: посилення контролю за великомасштабними ухиленнями та закриття каналів витоку капіталів в офшори без оподаткування.

Довгі роки Україна входила до країн, уражених неюдою втечі капіталу в офшори та податкові гавані. За оцінками Global Financial Integrity (США), тільки з 2004 по 2013 рік з нашої країни було виведено 116,7 млрд дол. США [14].

Ключова роль в усуненні негативу, пов'язаного з офшоризацією, полягає у кардинальному покращенні умов підприємництва. Офшорна політика не повинна фокусуватися на запровадженні жорстких заборон. Результат таких заходів в умовах чинного режиму руху капіталів лише посилить нелегальний витік капіталів та збільшить ризики при виконанні іноземних інвестицій.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Світова практика має багато інструментів для запобігання офшоризації національної економіки, які можна ефективно використовувати в Україні.

— Перш за все, потрібно ввести в практику необхідність укладання угод щодо обміну податковою

інформацією з офшорними юрисдикціями, оскільки згідно з світовою практикою даний спосіб є основним інструментом виведення з "офшорної тіні" діяльність компаній.

— Необхідне обов'язкове коригування українського законодавства відносно регулювання офшорів у світі.

— Поширення контролю держави на компанії місцевого походження, які засновані у офшорних юрисдикціях. Подібні кроки зроблено багатьма розвиненими країнами.

— Активізація участі України у міжнародному співробітництві щодо збільшення прозорості офшорів.

— Формування "чорного списку" іноземних банків, які беруть участь у сумнівних фінансових схемах із компаніями України та банками. Цей захід також відповідає світовій практиці.

— Активізація участі України у міжнародному співробітництві щодо збільшення прозорості офшорів. Подібна співпраця також буде пов'язана із зобов'язанням з боку України розкривати інформацію про великі місцеві компанії.

— Залучення всіх форм бізнесу до обговорення заходів щодо виведення економіки України з "офшорної тіні".

На наш погляд, для досягнення основної мети економічної політики держави щодо тіньової економіки доцільно використовувати не лише заходи заборонного характеру, які широко поширені нині. Найбільш оптимальним є застосування комплексу економічних, соціальних і законодавчих заходів. Слід зазначити, що тіньова та офіційна економіка тісно взаємопов'язані: застій офіційної економіки викликає зростання тіньової, стадія офіційного підйому характеризується спадом тіньової економіки. Ці реформи також дадуть поштовх для забезпечення економічному розвитку, що в свою чергу знизить розвиток тіньової економіки.

Література:

1. Gutmann P. The Subterranean Economy. *Financial Analysts Journal*. 1977. Vol. 33. Issue 6. P. 26—27. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2469/faj.v33.n6.26>
2. Береза О. Д. Становлення та особливості інституційної основи антикорупційної політики України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 4. С. 116—122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_4_25
3. Koretskyy O. M., Balan O. S., Lebedeva V. V. Scientific and theoretical fundamentals of formation and implementation of the state's anti-corruption policy. *Економіка: реалії часу*. Науковий журнал. 2021. № 4 (56). С. 54—60. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2021/No4/54.pdf>
4. Краус Н. М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: монографія. Полтава: Дивосвіт, 2014. 148 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238899.pdf>
5. Нонік В. В. Типологія корупційних відносин: державно-управлінський погляд. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 19. С. 99—102. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/19_2018/21.pdf

6. Хом'як К. А. Генеза тіньових економічних відносин / Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2015. № 819. С. 442—448. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2015_819_58

7. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), URL: <http://www.unodc.org>

8. Самойленко Є. Г. Сутність та етапи еволюції тіньової економіки / Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. 2012. № 1 (5). Том 2. С. 338—345. URL: <https://econforum.duan.edu.ua/images/PDF/2012/2/48.pdf>

9. Волошина А. В. Корупція — виклики для України. За матеріалами шостого "Київського Діалогу": Корупція в політиці, економіці та управлінні — стратегії громадського суспільства та світової спільноти щодо її подолання. 28-30 жовтня 2010 року. Кіровоград, 2011. 79 с.

10. Leandro Medina, Friedrich Schneider. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF. 2018. January 24. URL: <https://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2018/01/25/shadow-economies-around-the-world-what-did-we-learn-over-the-last-20-years-45583>

11. Financial Action Task Force on Money Laundering. Consolidated assessment ratings URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Mutualevaluations/Assessment-ratings.html>

12. Emerging from the shadows: the shadow economy to 2025. ACCA. 2017. P. 7—8. URL: https://www.acca-global.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economyreport.pdf

13. Загальні тенденції тіньової економіки у 2021 році: аналітична записка. Міністерство економіки України. 2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkononiki>

14. Громико О. Детінізація економіки: бізнес вигадав способи подолати ухилення від сплати податків. URL: <https://finclub.net/views/detenizatsiya-ekonomiki-biznes-pridumal-sposoby-poborot-uklonenie-ot-uplaty-nalogov.html>

References:

1. Gutmann, P. (1977), "The Subterranean Economy", Financial Analysts Journal, vol. 33, Issue 6, pp. 26—27, available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2469/faj.v33.n6.26> (Accessed 25 Jan 2024).

2. Bereza, O.D. (2014), "The formation and features of institutional basis of anticorruption policy of Ukraine", Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, vol. 4, pp. 116—122, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_4_25 (Accessed 25 Jan 2024).

3. Koretskyu, O.M. Balan, O.S. and Lebedeva, V.V. (2021), "Scientific and theoretical fundamentals of formation and implementation of the state's anti-corruption policy", Ekonomika: realii chasu. Naukovyj zhurnal, vol. 4 (56), pp. 54—60, available at: <https://economics.net.ua/files/archive/2021/No4/54.pdf> (Accessed 25 Jan 2024).

4. Kraus, N.M. (2014), Determinanty tin'ovoi ekonomiky v innovatsijnykh umovakh hospodariuvannia [Determinants of the shadow economy in innovative economic conditions], Dyvosvit, Poltava, Ukraine, available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238-899.pdf> (Accessed 25 Jan 2024).

5. Nonik, V. (2018), "Typology corruption relations: public management outlook", Investytsiyi: praktyka ta dosvid, vol. 19, pp. 99—102, available at: http://www.investplan.com.ua/pdf/19_2018/21.pdf (Accessed 25 Jan 2024).

6. Khom'iak, K.A. (2015), "Genesis of shadow economic relations", Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnika". Menedzhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku, vol. 819, pp. 442—448, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2015_819_58 (Accessed 25 Jan 2024).

7. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) (2024), available at: <http://www.unodc.org> (Accessed 25 Jan 2024).

8. Samojlenko, Ye.H. (2012), "The essence and stages of the evolution of the shadow economy", Biuleten' Mizhnarodnoho Nobelivs'koho ekonomichnoho forumu, vol. 1 (5), no. 2, pp. 338—345, available at: <https://econforum.duan.edu.ua/images/PDF/2012/2/48.pdf> (Accessed 25 Jan 2024).

9. Voloshyna, A.V. (2010), "Corruption is a challenge for Ukraine", Za materialamy shostoho "Kyivs'koho Dialohu": Koruptsiia v politytsi, ekonomitsi ta upravlinni — stratehii hromads'koho suspil'stva ta svitovoi spil'noty schodo ii podolannia [According to the materials of the sixth "Kyiv Dialogue": Corruption in politics, economy and management — strategies of civil society and the world community to overcome it], Kirovohrad, Ukraine, 28—30 oct.

10. Medina, L. and Schneider, F. (2018), "Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?", IMF, available at: <https://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2018/01/25/shadow-economies-around-the-world-what-did-we-learn-over-the-last-20-years-45583> (Accessed 25 Jan 2024).

11. Financial Action Task Force on Money Laundering (2023), "Consolidated assessment ratings", available at: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Mutualevaluations/Assessment-ratings.html> (Accessed 25 Jan 2024).

12. ACCA (2017), "Emerging from the shadows: the shadow economy to 2025", available at: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economyreport.pdf (Accessed 25 Jan 2024).

13. Ministry of Economy of Ukraine (2022), "General trends of the shadow economy in 2021", available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkononiki> (Accessed 25 Jan 2024).

14. Hromyko, O. (2017), "Detinization of the economy: business invented ways to overcome tax evasion", available at: <https://finclub.net/views/detenizatsiya-ekonomiki-biznes-pridumal-sposoby-poborot-uklonenie-ot-uplaty-nalogov.html> (Accessed 25 Jan 2024).

Стаття надійшла до редакції 28.01.2024 р.